

Hrozba rozvodem ve starém Egyptě

(Pražské hieratické ostrakon se soukromým dopisem)

Břetislav Vachala

Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Do redakce doručeno 20. listopadu 2014; k publikaci přijato 10. března 2015.

A THREAT WITH DIVORCE IN ANCIENT EGYPT
(PRAGUE HIERATIC OSTRACON WITH A PRIVATE LETTER)

ABSTRACT An interesting Ramesside (probably from the reign of Seti II, c. 1201–1196 BCE) hieratic ostrakon (P 2027: Figs. 1–3) with a private letter arranged in 11 lines is deposited in the National Museum – Náprstek Museum of Asian, African and American Cultures in Prague. The text contains a letter addressed by a woman named Takhentyshepset to her sister Iyet to add emmer to the barley she is sending her at the same time and to return it in the form of loaves of bread. Thus she could silence her husband Merimaat, who threatens her with divorce and daily complains that her mother and siblings never do anything for her and bring them no food. The letter, which was written by a very experienced scribe, probably comes from one of the settlements in Western Thebes (perhaps Deir el-Medina?).

KEY WORDS Ancient Egyptian letters; divorce; Ramesside hieratic ostraca; The National Museum in Prague

ABSTRAKT V Národním muzeu – Náprstkově muzeu asijských, afrických a amerických kultur v Praze je uloženo zajímavé ramessovské (zřejmě z doby vlády Setchiho II, cca 1201–1196 př.n.l.) hieratické ostrakon (P 2027: obr. 1–3) se soukromým dopisem uspořádaným do 11 řádků. Text obsahuje dopis, který jistá Tachentejšepset adresovala své sestře Ijetě. Žádá ji, aby k ječmenu, který jí současně posílá, přidala pšenici a zpět jí vrátila z toho upečený chléb. Tím by umlčela svého manžela Merimaata, který jí vyhrožuje rozvodem a denně jí vytýká, že její matka ani sourozenci pro ni nic nedělají a ani jim nikdy nedonesou žádné potraviny. Dopis, který napsal velice zkušený písař, pochází zřejmě z některého sídliště v západní oblasti Théb (snad z Dér el-Medíny?).

KLÍČOVÁ SLOVA staroegyptské dopisy; rozvod; ramessovská hieratická ostraka; Národní muzeum v Praze

You (i.e. Isis) have made a power for the women equal to that of the men.

(Papyrus Oxyrhynchus XI 1380)

Ze starého Egypta se dochovalo množství soukromých dopisů, které věrně přibližují každodenní život dávných obyvatel země na Nilu s jejich radostmi a starostmi (Wente 1990; Landgráfová – Navrátilová 2011). Naproti tomu úřední dopisy podávají cenné svědectví například o státní administrativě, právních poměrech nebo o správě zádušních statků (Allen 2002). V hrobkách a na stélách významných úředníků, hodnostářů a kněží se dochovaly hieroglyfické opisy královských dopisů s oceněním a chválou určitých příslušníků této společenské elity (Strudwick 2005, 181, 312–314, 331–333). Od počátku 2. tisíciletí př. n. l.

jsou známy vzorové a cvičební dopisy, které se učili a opisovali žáci písařských škol (Caminos 1982). Zvláštní skupinu představují dopisy mrtvým, které vycházely z představy, že zesnulý má moc ovlivňovat živé v dobrém i zlém (Gardiner – Sethe 1928). Psaly je děti svým zemřelým rodičům, vdovec bývalé ženě nebo sestra bratrovi, když se na ně potřebovali obrátit s nějakou naléhavou osobní prosbou nebo žádostí. Žijící odesílatel přitom často dával mrtvému příjemci najevo, že zemřelý je závislý na jeho dobrodiní a na obětinách jídel a nápojů, které mu přinášel do hrobky. Teprve potom se na něho obrátil s prosbou, kterou by měl zemřelý i ve svém vlastním zájmu vyslyšet. Důležité (úřední) dopisy se psaly na papyrové svitky, které písař přeložil napůl a pak složil zdola nahoru na úzké proužky. Takto složený dopis převázal provázkem, zapečetil hliněnou pečetí a navrch připsal jméno adresáta (případně i odesílatele).

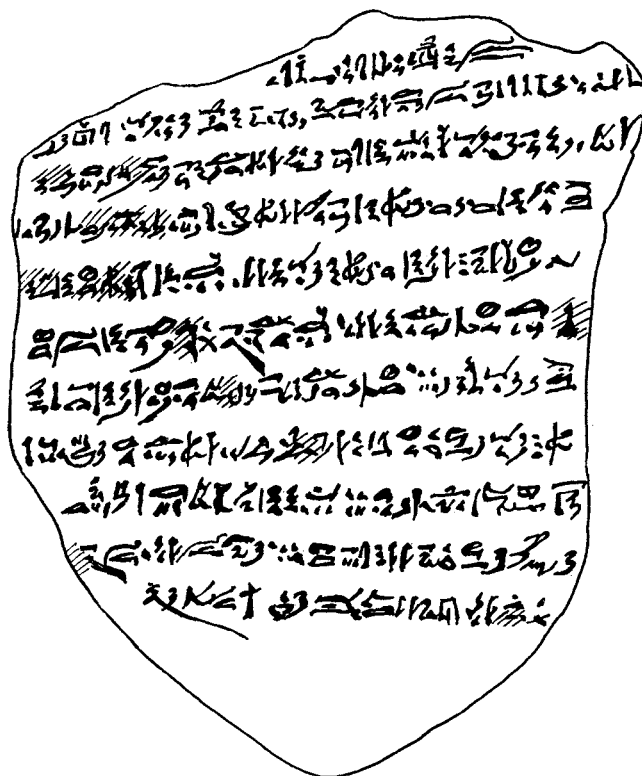

Obr. 1. Anonym, „Hieratické ostrakon s dopisem“, 19. dynastie (zřejmě vláda Setiho II., cca 1201–1196 př.n.l.), načervenalá pálená hlína, 14,9 x 11,5 cm, Dér el-Medína (?), uloženo: Národní muzeum – Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur v Praze (inv. Č. P 2027). (Foto: Národní muzeum.)

Fig. 1. Hieratic ostrakon with a letter, Dynasty 19 (probably the reign of Seti II, c. 1201–1196 BCE), reddish pottery, dimensions: 14,9 x 11,5 cm, from Deir el-Medina (?). The National Museum – Náprstek Museum of Asian, African and American Cultures in Prague (P 2027). (Photo: The National Museum.)

Ustálená osnova je patrná již u dopisů z Káhúnských papyrů, které byly nalezeny v pyramidovém městě Hetepsenusret (poblíž dnešního Láhúmu) založeném Senusretem (II.) Chacheperreem (cca 1897–1877 př. n. l.): jméno odesilatele, ustálené zdvořilostní pozdravy, zmínka o stavu a zdraví pisatele, vlastní sdělení, pozdravy adresátovým známým a příbuzným, závěrečná věta o důležitosti napsané zprávy a adresa příjemce na již složeném svitku (Collier – Quirke 2002). Méně důležité (soukromé) dopisy se zapisovaly na snadno dostupná ostraka – úlomky vápence a střepy hliněných nádob. Dopisy mrtvým nacházíme navíc i na hliněných nádobách a miskách, v nichž se zemřelému přinášely do hrobky obětiny.

Dopis se ve starém Egyptě stal i samostatným literárním útvarem (Schad 2006). Nejzávažnější literární *Strastiplný dopis* Atumova kněze Vermaje, který se nachází na hieratickém papyru (č. 127) Puškinova muzea v Moskvě (Camino 1977; Vachala 1984) z doby okolo roku 1000 př. n. l., představuje propagační spis s líčením tyranicky ovládané společnosti a věrným popisem trvalých neduhů egyptského venkova, zamýšlený jako chvála na schopného panovníka, jenž jako jediný je schopen sjednat účinnou nápravu.

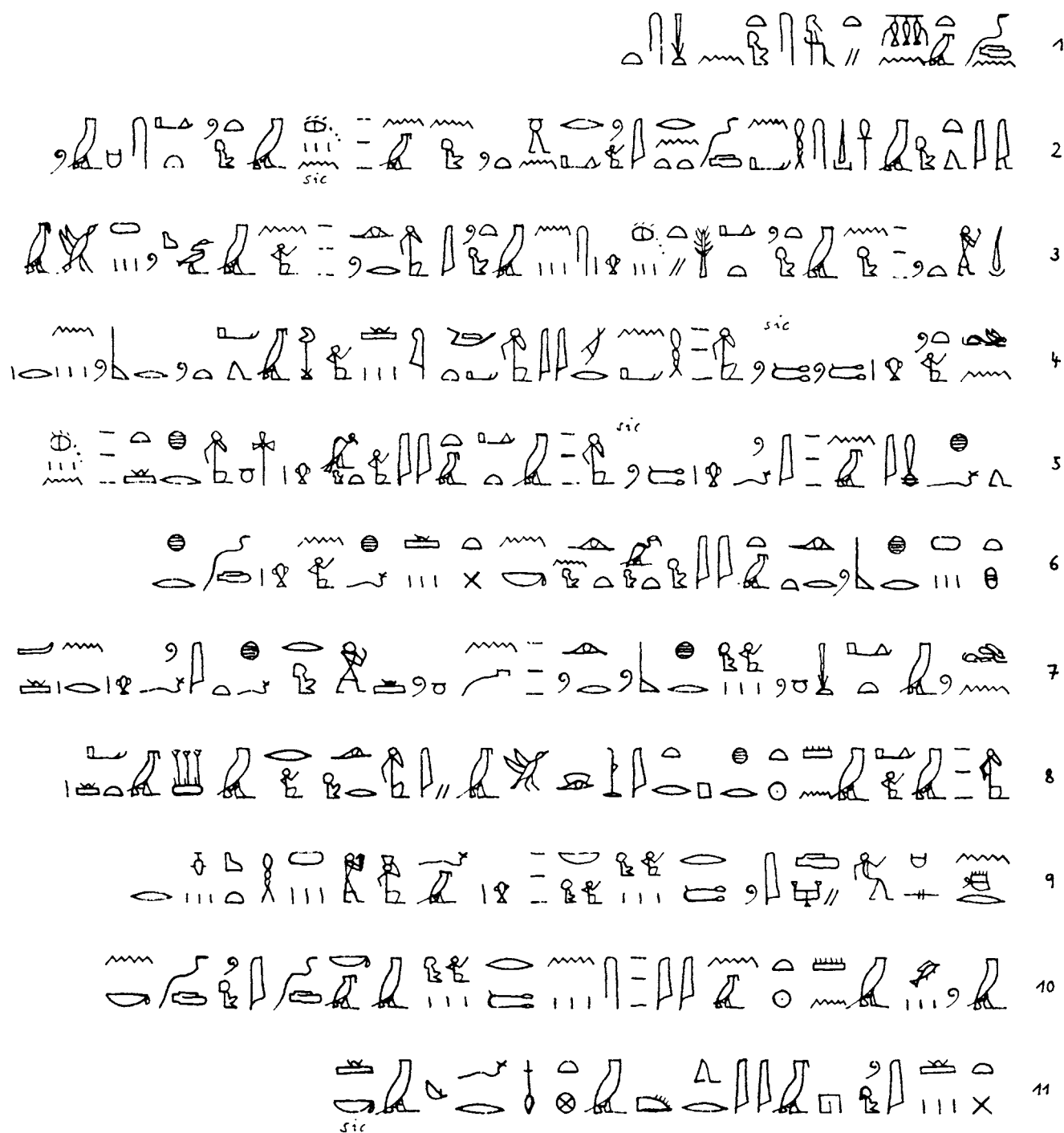

Obr. 2. Hieratický text pražského ostraka P 2027. (Faksimile: Břetislav Vachala.)

Fig. 2. Hieratic text of the Prague ostrakon P 2027. (Facsimile: Břetislav Vachala.)

S dopisy úzce souvisí způsob jejich doručování. Zatímco doručováním královských dopisů byli pověřováni úřední spěšní posli, prostí lidé nejspíše svěřovali své dopisy spolehlivým cestujícím (Valloggia 1976, 256–260; Vachala 1978). Hlavní komunikační tepnou byl Nil, po němž se odbyvala téměř veškerá osobní a nákladní doprava. Rovněž poslové se tedy především plavili. Z popisů a znázornění určitých náboženských svátků je zřejmé, že kněží užívali (zřejmě poprvé v dějinách) k rozšiřování důležitých zpráv ptáků (Keel 1977, 103–142). Například nástup nového panovníka na trůn byl oznámen vypuštěním čtyř divokých husí do čtyř světových stran. Podle příslušné světové strany formule zněla: „Spěchej na sever a řekni bohům severu, že faraon NN si nasadil dvojitou korunu (Horního a Dolního Egypta).“ Při svátcích se také přivazovaly psané zprávy vypouštěným ptákům na krk.

Specifickým způsobem rozšiřování stručných zpráv byly skaraby, sošky brouka vrubouna posvátného (*Scarabaeus sacer*), do jejichž spodní hladké plochy byly vyryty podle autora nejrůznější zprávy: od soukromých novoročních blahopřání až po sdělení událostí, které panovník (zvláště Amenhotep [III.] Nebmaatre: Blankenberg-van Delden 1969) považoval za významné, například jeho sňatek, válečné tažení, dokončení významné stavby, vztyčení obelisku, lov na lvy. Dnešní terminologií se dá říci, že šlo o první nepravdělně vycházející „zpravodaj“ v dějinách.

Obr. 3. Hieroglyfický přepis pražského ostraka P 2027. (Přepis: Břetislav Vachala.)

Fig. 3. Hieroglyphic transcription of the Prague ostrakon P 2027. (Transcription: Břetislav Vachala.)

Ale vraťme se zpět k dopisům. V pražském Náprstkově muzeu asijských, afrických a amerických kultur, složce Národního muzea, je uloženo staroegyptské ostrakon se zajímavým soukromým dopisem. Toto ostrakon zakoupil ve 30. letech minulého století Jaroslav Černý (Růžová 2010) v Luxoru a daroval ho Orientálnímu ústavu v Praze, který ho předal 6. 4.

1972 Národnímu muzeu (Onderka 2008, 292–293). Ostrakon je trvale uloženo v depozitáři Náprstkova muzea pod číslem P 2027 (dříve P 1826); naposledy bylo prezentováno veřejnosti v rámci putovní výstavy „Théby – město bohů a faraonů“ v Náprstkově muzeu v Praze a v Historickém muzeu v Bratislavě v letech 2007–2008 (Mynářová – Onderka 2007, 273).

Ostrakon P 2027 (obr. 1, 2, 3)

Materiál: načervenalá pálená hlína.

Rozměry: 14,9x11,5 cm.

Místo nálezů: neznámé.

Popis: Ostrakon s 11 řádky dobře zachovaného hieratického textu v novoegyptštině, psaného zprava doleva a obsahujícího soukromý dopis. Text byl zaznamenán černým inkoustem, který časem zešedl a zejména v levé horní části ostraka a při jeho pravém okraji značně vybledl. Písmo je drobné; hieratické značky měří na výšku maximálně 7 mm. Vypsáný rukopis a téměř bezchybný text prokazují zkušeného písaře.

Překlad:

1. Tachentejšepset píše své sestře
2. Ijetě. V životě, svěžesti a zdraví. A říká: pošlu ti ječmen a ty mi ho necháš rozemlít,
3. přidat k němu pšenici a pak z toho pro mne udělat chleby,
4. neboť se hádám se (svým manželem) Merimaatem. „Zapudím tě,“
5. říká, když se hádá se mnou i mou matkou o dodání ječmene (potřebného) pro
6. chléb. „Vždyť tvá matka pro tebe nic nedělá,“ říkává mi a (dále) tvrdí:
7. „(Ačkoli) máš bratry a sestry, vůbec se o tebe nestarají,“ a denně se se mnou pře:
8. „(Tachentejšepset,) pohleď, co jsi pro mne udělala od té doby,
9. co zde (s tebou) pobývám, zatímco všichni (ostatní) lidé přinášejí svým příbuzným chléb, pivo
10. a ryby! Zkrátka, měla bys něco říci (nebo)
11. se vrátit zpátky domů.“ Bude dobré, když (to) vezmeš na vědomí.

Datování: 19. dynastie (zřejmě doba vlády Setchiho [II.] Menmaatrea, cca 1201–1196 př.n.l.).

Literatura: Vachala 2011.

Text tohoto pražského ostraka obsahuje dopis, který jistě Tachentejšepset adresovala své sestře Ijetě. S velkou pravděpodobností můžeme předpokládat, že tato prostá žena dopis sama nenapsala, ale nadiktovala ho zkušenému písaři. Byla to jistě běžná praxe, když podle reálných odhadů bylo ve starém Egyptě gramotné pouze 1 procento obyvatelstva (Baines 1983; Baines – Eyre 1983). Šlo o příslušníky vzdělané společenské elity – hodnostáře, královské úředníky, kněze a písaře. Zároveň však existují přesvědčivé důkazy, že rovněž některé ženy uměly číst a psát (Baines – Eyre 1983, 81–85; Bryan 1985).

Po obvyklém začátku a pozdravení (k osnově tehdejších dopisů: Junge 2008, 310–313) následuje žádost sestře, aby ječmen, který jí Tachentejšepset hodlá poslat, nechala rozemlít, přidat k němu pšenici a pak z toho pro ni upéct chléb. Tím by alespoň umlčela svého manžela Merimaata, který jí vyhrožuje, že se s ní dá rozvést, a denně jí vytýká, že její matka ani sourozenci pro ni nic nedělají a nikdy jí ani nedonesou žádné potraviny. Manžel jí přitom důrazně žádá, aby se ozvala, jinak že se může vrátit zpět ke své rodině.

Merimaatova hrozba rozvodem může být v tomto dopisu zcela reálná, čehož si je jeho manželka Tachentejšepset plně vědoma. Stejně jako ve faraonském Egyptě neexistoval pro uzavření manželství (Wilfong 2001; Vachala 2007, 436–451) nějaký formální akt a manželství se nepovažovalo za právní poměr, ale za společenskou skutečnost (ovšem naprosto nezbytnou: Eyre 2007, 223–225), právě tak ryze soukromou záležitostí manželů byl jejich případný rozvod. Ten mohl mít různé důvody. Jelikož hlavním účelem manželství bylo zajištění a výchova potomků, kteří měli zdědit majetek (jeho se bezprostředně týkají až manželské smlouvy sepsané v démotštině a řečtině: Lüdeckens 1960; Pestman 1961; Manning 2003, 835–836) a zaručit pokračování rodiny, mohla jeho trvání značně ohrozit neplodnost ženy. V takovém případě však rozvod nenabízel jediné možné řešení, neboť přípustná a docela běžná byla adopce (Allam 1973; Eyre 1992; Jasnow 2003, 327–328). Důvodem rozvodu mohlo být náhlé tělesné postižení nebo pocit odporu jednoho partnera k druhému, ale především cizoložství (Eyre 1984; Graves-Brown 2010, 42–44). Ačkoli manželský svazek mohl kdykoli vypovědět muž stejně jako žena, ve většině známých případů rozvod inicioval dosavadní manžel. Pro rozvod neexistoval žádný zvláštní termín: manžel svou ženu jednoduše „propustil“, „zapudil“ nebo „zavrhl“, což jsou významy slovesa *cha* (Hanning 1997, 581; Lesko 2002, 346–347), které je použito i v tomto dopisu (ř. 4). V opačném případě žena prostě „odešla“. Nic se přitom nezaznamenávalo. Takzvané rozvodové listy, v nichž se řešilo majetkové vypořádání, jsou zase až démotické (od 6. století př.n.l.). Rozvedený muž i žena běžně uzavírali nová manželství (Robins 1993, 64–67).

Příčinou rodinného nesváru byla v tomto případě skutečnost, že manželčini příbuzní materiálně nepodporovali manžele, což se jinak od nich zřejmě očekávalo, nebo to alespoň očekával Merimaat. Ostatně dodnes docela běžně nějakým způsobem rodiče „přilepšují“ svým potomkům v jejich (začínajících) manželstvích. Ve srovnání s jinými důvody rozvodu nám však ten Merimaatův přece jenom připadá do jisté míry malicherný a sobecký. Rozuzlení tohoto případu se nicméně už asi nikdy nedovíme.

Na závěr ještě zbývá vyjádřit se k otázce místa původu našeho ostraka. Můžeme předpokládat, že ostrakon pochází z některého sídliště v západní oblasti Théb (snad přímo z Dér el-Medíny?), jež se nacházelo mimo vlastní nilské údolí. Svědčí o tom použití obratu o případném návratu (doslova „sestup“, ř. 11) Ijety zpátky domů do Egypta (doslova do „Černé země“, ř. 11), čímž se míní úrodná obdělávaná země v protikladu k poušti („Červené zemi“), kde se ve vyšší poloze a dále od Nilu nacházela vesnice, v níž spolu oba znesváření manželé žili před 3200 lety.

PODĚKOVÁNÍ

Děkuji paní PhDr. Evě Dittertové, ředitelce Náprstkova muzea, a panu PhDr. Pavlu Onderkovi, kurátorovi egyptské sbírky téhož muzea, za jejich vstřícnost.

LITERATURA

- Allam, Schafik (1973): Zur Adoption im pharaonischen Ägypten. In: *Das Altertum*, 19, 3–17.
- Allen, James P. (2002): *The Heqanakht Papyri*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Baines, John (1983): Literacy and Ancient Egyptian Society. In: *Man* (New Series), 18, 572–599.
- Baines, John – Eyre, Christopher J. (1983): Four notes on literacy. In: *Göttinger Miscellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, 61, 65–96.
- Blankenberg-van Delden, C. (1969): *The Large Commemorative Scarabs of Amenhotep III*. Leiden: E. J. Brill.
- Bryan, Betsy M. (1985): Evidence for Female Literacy from Theban Tombs of the New Kingdom. In: *Bulletin of the Egyptological Seminar*, 6, 17–32.
- Caminos, Ricardo A. (1977): *A Tale of Woe. From a Hieratic Papyrus in the A.S. Pushkin Museum of Fine Arts in Moscow*. Oxford: The Griffith Institute, Ashmolean Museum.
- Caminos, Ricardo A. (1982): Musterbriefe. In: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart, eds., *Lexikon der Ägyptologie, IV*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 243–244.
- Collier, Mark – Quirke, Stephen (2002): *The UCL Lahun Papyri: Letters*. Oxford: Archaeopress.
- Eyre, Christopher J. (1984): Crime and Adultery in Ancient Egypt. In: *The Journal of Egyptian Archaeology*, 70, 92–105.
- Eyre, Christopher J. (1992): The Adoption Papyrus in Social Context. In: *The Journal of Egyptian Archaeology*, 78, 207–221.
- Eyre, Christopher J. (2007): The Evil Stepmother and the Rights of a Second Wife. In: *The Journal of Egyptian Archaeology*, 93, 223–243.
- Gardiner, Alan H. – Sethe, Kurt (1928): *Egyptian Letters to the Dead mainly from the Old and Middle Kingdoms*. London: The Egypt Exploration Society.
- Graves-Brown, Carolyn (2010): *Dancing For Hathor. Women in Ancient Egypt*. London – New York: Continuum.
- Hannig, Rainer (1997): *Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch (2800–950 v. Chr.)*. 2. Auflage. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Jasnow, Richard (2003): Egypt. New Kingdom. In: Westbrook, Raymond, ed., *A History of Ancient Near Eastern Law, I*. Leiden – Boston: Brill, 289–359.
- Junge, Friedrich (2008): *Einführung in die Grammatik des Neuägyptischen*. 3., verbesserte Auflage. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Keel, Othmar (1977): *Vögel als Bote. Studien zu Ps 68, 12–14, Gen 8, 6–12, Koh 10,20 und dem Aussenden von Botenvögeln in Ägypten*. Freiburg – Göttingen: Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht.
- Landgráfová, Renata – Navrátilová, Hana, eds. (2011): *Srdčné pozdravy ze země na Nilu. Korespondence starých Egyptanů*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Lesko, Leonard H., ed. (2002): *A Dictionary of Late Egyptian, I*. Second Edition. Providence, RI: B.C. Scribe Publications.
- Lüddeckens, Erich (1960): *Ägyptische Eheverträge*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Manning, Joseph G. (2003): Egypt. Demotic Law. In: Westbrook, Raymond, ed., *A History of Ancient Near Eastern Law, II*. Leiden – Boston: Brill, 819–862.
- Mynářová, Jana – Onderka, Pavel, eds. (2007): *Théby. Město bohů a faraonů / Thebes. City of Gods and Pharaohs*. Praha: Národní muzeum.
- Onderka, Pavel (2008): Jaroslav Černý and the National Museum: A Preliminary Report. In: Hlaubek, Johanna – Navrátilová, Hana – Oerter, Wolf B., eds., *Egypt and Austria IV. Crossroads / Ägypten und Österreich IV: Begegnungen*. Praha: SET OUT, 283–295.
- Pestman, Pieter Willem (1961): *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt. A Contribution to Establishing the Legal Position of the Women*. Leiden: E. J. Brill.
- Robins, Gay (1993): *Women in Ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- Růžová, Jiřina (2010): *Písař Místa pravdy. Život egyptologa Jaroslava Černého / The Scribe of the Place of Truth. The Life of the Egyptologist Jaroslav Černý*. Praha: Libri.
- Schad, Brigitte (2006): *Die Entdeckung des „Briefes“ als literarisches Ausdrucksmittel in der Ramessidenzeit*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Strudwick, Nigel C. (2005): *Texts from the Pyramid Age*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Vachala, Břetislav (1978): K poštovníctví ve faraónském Egyptě. In: *Filatelie*, 28, 337.
- Vachala, Břetislav (1984): Strastiplný dopis. In: *Nový Orient*, 39, 248–249.
- Vachala, Břetislav (2007): Starověký Egypt. In: Malina, Jaroslav a kol., *Kruh prstenu. Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti, I*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 421–467.
- Vachala, Břetislav (2011): Der Brief einer gescholtenen Ehefrau an ihre Schwester (O Prag 1826). In: Callender, Vivienne Gae – Bareš, Ladislav – Bárta, Miroslav – Janák, Jiří – Krejčí, Jaromír, eds., *Times, Signs and Pyramids. Studies in Honour of Miroslav Verner on the Occasion of His Seventieth Birthday*. Prague: Faculty of Arts, Charles University in Prague, 423–427.
- Valloggia, Michel (1976): *Recherche sur les „messagers“ (wpwtyw) dans les sources égyptiennes profanes*. Genève: Éditions DROZ.
- Wente, Edward F. (1990): *Letters from Ancient Egypt*. Atlanta, Georgia: Scholars Press.
- Wilfong, Terry G. (2001): Marriage and Divorce. In: Redford, Donald B., ed., *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, II*. Oxford: Oxford University Press, 340–345.

AUTOR

Vachala, Břetislav (27. 7. 1952, Jaroměř), český egyptolog, profesor egyptologie v Českém egyptologickém ústavu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, v němž působí od roku 1975 dosud (s přestávkou v letech 1993–1997, kdy zastával post velvyslance České republiky v Egyptě a Súdánu). Zaměřuje se na egyptskou filologii, literaturu, dějiny a archeologii, které též přednáší na Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Publikuje epigrafické a ikonografické prameny ze 3. tisíciletí př. n. l., objevené při českých archeologických výzkumech v Abúsíru, jichž se účastní od roku 1979. Zpracovává staroegyptské památky z českých muzeí a sbírek. Věnuje se překládání a vydávání staroegyptských literárních děl. Je autorem monografií, vědeckých studií v zahraničních egyptologických periodikách, encyklopedických hesel, učebních textů, populárních článků a recenzí. Poslední vydané knihy: *Staroegyptská Kniha mrtvých* (Praha: Dokořán, 2009), *Staří Egyptané* (2. vydání, Praha: Libri, 2010), *Lékařství starých Egyptanů I: staroegyptská chirurgie, péče o ženu a dítě* (společně s Eugenem Strouhalem a Hanou Vymazalovou, Praha: Academia, 2010).

Kontakt: Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: bretislav.vachala@gmail.com; bretislav.vachala@ff.cuni.cz.